

KRYSTYNA SKARŻYŃSKA

Psychologiczne źródła rozwoju społeczeństwa obywatelskiego Percepcja relacji społecznych, jej socjalizacyjne korelaty i konsekwencje dla zachowań obywatelskich

**Psychological sources of the development of the civic society
A perception of social relations, its socializing correlations and consequences
for civic behaviours**

Abstract: A starting point for the research presented in the article is a low social and political activity of Poles diagnosed in many different research projects. A psychological explanation of this phenomenon proposed by the author is a negative perception of the present-day social and political world which discourages people from engaging in the activity in favour of some common good. The source of the negative perception could be parental attitudes and a general family atmosphere. The aim of the two own studies; the first of which was conducted among the students ($N = 197$), while the second among a representative of adult Poles ($N = 850$), was to check the relationship between mothers' and fathers' attitudes (diagnosed via the questionnaire on parental attitudes) and a general family atmosphere (measured by an author's scale) and such negative beliefs about the world as social Darwinism, materialism, life as a zero-sum game, the world as a danger on the part of other people.

Key words: civic activity, mistrust, social Darwinism, materialism, a zero-sum game, danger on the part of others, parental attitudes, family atmosphere.

Wstęp

Od kilku lat obserwatorzy życia społecznego zastanawiają się, czy zmiany sposobu życia, będące konsekwencją zmiany systemowej (zwłaszcza indywidualizacja i „urynkowienie” wielu sfer życia), nie doprowadzą do kryzysu społeczeństwa. W ostatniej dekadzie różne badania wykazują, iż Polacy mają słabsze więzi z ludźmi (spoza rodziny), mniej kontaktów społecznych oraz są mniej aktywni jako obywatele niż inni Europejczycy (por. dane: *Diagnoza społeczna*, 2009, 2011; European Values Study; European Social Study). Na podstawie dwóch badań własnych przedstawię, czy, a jeśli tak, to jak różne formy zaangażowania obywatelskiego wiążą się z percepcją świata i jak schematy percepcyjne dorosłych Polaków (przekonania, że relacje społeczne są antagonistyczne, rywalizacyjne lub/i zagrażające) są kształtowane w dzieciństwie — poprzez różne postawy rodziców.

Spółeczeństwo obywatelskie

Idea społeczeństwa obywatelskiego, obecna w nowoczesnych koncepcjach życia zbiorowego, wymaga społecznej samoorganizacji, bezpośrednich relacji między obywatelami, którzy dobrowolnie i świadomie tworzą stowarzyszenia i aktywnie działają, dążąc do realizacji wspólnych celów. Ważną kwestią teoretyczną, wokół której spierają się różni badacze społeczeństwa obywatelskiego, jest relacja między takim społeczeństwem (i tworzonymi przez nie stowarzyszeniami i organizacjami) a państwem i jego instytucjami. W krajach wychodzących z komunizmu demokratyczne społeczeństwo obywatelskie było przeciwstawiane autorytarnemu totalitarnemu państwu (Ash, 1989; Kuroń, 1989; Ost, 1990, 1991; Szacki, 1994; Wnuk-Lipiński, 2005). Takie przeciwstawienie społeczeństwa obywatelskiego państwu było „wytworem swojego czasu” (Szacki, 1994).

W państwach demokratycznych społeczeństwo obywatelskie jest dzisiaj rozumiane jako istotne dopełnienie i uzupełnienie państwa (Kennedy, 2006; Perez-Diaz, 1992; Putnam, 1995, 2008; Skarżyńska, 2005; Wnuk-Lipiński, 2005). W ostatnich miesiącach ubiegłego roku potrzebę silnego społeczeństwa obywatelskiego postulują także konserwatywni politycy zachodni i konserwatywni socjologowie. Przykładem wagi społeczeństwa obywatelskiego w naszych czasach jest koncepcja Big

Society, lansowana ostatnio przez polityków w Wielkiej Brytanii, a zaproponowana przez Jessego Normana (2010). Jego zdaniem, między państwem a jednostką istnieje wielka sfera instytucji społecznych, znacznie bardziej efektywnych niż niewidzialna ręka rynku czy macki omnipotentnego państwa. Warunek istnienia tak rozumianego społeczeństwa stanowi społeczna aktywność obywateli, którzy widzą nie tylko czubek własnego nosa, ale — wchodząc w liczne związki z innymi ludźmi — poznają ich potrzeby, dostrzegają wspólne cele i chcą wspólnie z innymi działać, by je realizować. Obywatel uczestniczący w dzisiejszej demokracji rynkowej ma więc być bardziej aktywny niż ten, jakiego sobie kiedyś wyobrażano. Ma nie tylko wybierać swoich przedstawicieli w demokratycznych wyborach, ale także poddawać ciągłej kontroli istniejące instytucje państwowe, reagować na nieprzestrzeganie procedur, odchodzenie od umów, działać na rzecz lokalnej społeczności, tworzyć instytucje czy stowarzyszenia w celu rozwiązania konkretnych problemów. Innymi słowy — ma nie tylko korzystać z biernego i aktywnego prawa wyborczego, ale współdziałać z innymi.

Jak jednak społeczeństwo ma wspierać państwo, skoro współczesne demokracje europejskie przeżywają kryzys legitymizacji? Coraz więcej społeczeństw dostrzega, że ich państwa i legitymizowane przez nie instytucje nie działają według zasady *fair play*, odchodzą od liberalnej zasady wynagradzania indywidualnego wysiłku i zasług. Właściwe kapitalizmowi reguły wolnego rynku doprowadziły w wielu krajach do wielkich nierówności, niszczących więzi społeczne i poczucie wspólnoty. Obserwowane w ostatnich miesiącach zachowania młodych londyńczyków, mieszkańców Madrytu, Aten i innych europejskich miast, dewastujących i grabiących wszystko, co nie jest ich własnością, są interpretowane jako dowód na to, że coś w demokratycznych społeczeństwach pękło (Hutton, 2010; Judt, 2011; Norman, 2010). Will Hutton, Tony Judt i Jesse Norman sugerują, że rynek i jego prawa nie są w stanie przewyciężyć światowego kryzysu, że potrzebne jest ustalenie akceptowanych celów i nowych reguł ich osiągania. Koncentracja na problemach funkcjonowania społeczeństwa jako całości i uruchomienie społecznej energii społeczeństwa wydają się dzisiaj ważniejsze niż sprawy czysto gospodarcze. Clintonowski slogan: „Gospodarka, głupcze”, jest więc dzisiaj coraz częściej wypierany przez hasło: „Społeczeństwo, głupcze”.

Jak w Polsce *Anno Domini* 2011 wygląda społeczna legitymizacja aktualnego porządku ekonomiczno-politycznego? Czy Polacy uważają, że aktualny porządek jest moralnie słuszny, a polityka wspiera realizację celów służących polepszeniu jakości życia całego społeczeństwa? Czy społeczeństwo chce wspierać ten system własnym wysiłkiem, tworząc pozarządowe instytucje i stowarzyszenia, i działaniem w nich współtworzyć

społeczeństwo obywatelskie? Jakie są psychologiczne źródła aktywności i bierności społecznej? Czy bierność to jest brak poczucia związku z państwem i istniejącym ustrojem, czy brak zasobów, kapitału społecznego i ludzkiego, niezbędnych do współdziałania z innymi? Innymi słowy, należy zadać pytanie o to, czy przejawiana przez Polaków aktywność społeczna ma rzeczywiście charakter obywatelski, czy raczej stanowi wyraz indywidualnych różnic psychologicznych (zwłaszcza w zasobach kapitału ludzkiego i społecznego).

Pytanie z drugiej grupy dotyczy socjalizacyjnych źródeł aktywności: Jak doświadczenia dzieciństwa: klimat rodziny i postawy rodziców wobec dziecka, różnicują psychologiczny potencjał społecznej aktywności osób dorosłych? To pytania o znaczenie pewnych charakterystyk funkcjonowania rodziny jako źródła słabości lub siły społeczeństwa obywatelskiego. Z dotychczasowych badań wynika, że wiele utrwalonych przekonań na temat świata społecznego ma swoje źródła w indywidualnych doświadczeniach z dzieciństwa (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford, 1950; Bowlby, 1982, 1988; Deci, Ryan, 2000; Eisenberg, 1992; Frączek, 1997; Growiec, 2011; Marcia, 1980; Skarżyńska, 1981; Skarżyńska, Radkiewicz, 2009, 2011; Vollhardt, 2009). Opisywane w literaturze psychologicznej sposoby traktowania dziecka przez rodziców są analogiczne do kategorii, z pomocą których analizuje się systemy makrospołeczne. Mianowicie sposoby traktowania dziecka są bardziej lub mniej demokratyczne, w różnym stopniu dają dziecku autonomię, otwierają dzieci na problemy i radości innych lub zamykają im świat, chroniąc przed obcymi, którzy spostrzegani są jako egocentryczni, źli, zagrażający. Szczególnie cenne dla wyjaśniania kształtowania u ludzi takiego poczucia szerszej wspólnoty oraz takich społecznych identyfikacji, które pozwalają zachować autonomię, są koncepcje socjalizacji rodzinnej pokazujące, jak dziecko nabywa zdolność do określania granic Ja — My, czyli jak definiuje stopień dopuszczalnej zależności od innych oraz czy, a jeśli tak, to jak dba o zachowanie własnej odrębności i podmiotowości. Ważne wydają się więc te oddziaływania i postawy rodziców, które uczą jednostkę „bezpiecznej tożsamości”, pewnej równowagi między Ja indywidualnym a Ja społecznym. Pozwala to na bezpieczne nawiązywanie bliskich relacji z ludźmi, bez lęku przed utratą autonomii czy wykorzystaniem (Bowlby, 1988; Anderson, Sabatelli, 1999; Deci, Ryan, 2000; Marcia, 1980; Płopa, 2008). Przyjmujemy, że relacje społeczne wydają się bardziej bezpieczne takim osobom, które w swoim dzieciństwie miały więcej doświadczeń efektywności, autonomii, zaufania i wsparcia od osób najważniejszych, czyli od matek i ojców. Doświadczenia takie są konsekwencją określonych postaw rodzicielskich. Nawiązując do modelu tworzenia równowagi

między potrzebą autonomii (indywidualizacją) a potrzebą przynależności (identyfikacją), stworzono koncepcję pięciu wymiarów tych postaw (Plopa, 2008). Koncepcja ta opisuje konsekwencje postaw: akceptacji, autonomii, nadmiernych wymagań, nadmiernej ochrony i niekonsekwencji. Rodzicielskie postawy — postawy matek i ojców — kształtują także pewien określony społeczny klimat rodziny, który jest prototypem sposobu spostrzegania relacji społecznych w dorosłym życiu. Trzy wymiary tego klimatu wydają się mieć wpływ na kształtowanie schematu świata społecznego:

- bezpieczeństwo i troska *versus* zagrożenie i brak zainteresowania,
- otwartość *versus* zamkniętość na innych ludzi, oraz
- zaufanie *versus* nieufność.

Materiał empiryczny

Przedstawię tu analizy danych pochodzących z dwóch badań własnych: z 2010 i 2011 roku (wiosna).

Badanie 1

Ogólnopolska próba studentów ($N = 197$), wylosowana z próby studentów 30 państwowych uczelni wyższych z całej Polski. Kobiety stanowiły 65% próby. Wiek uczestników: od 19 do 28 lat; średnia wieku: 22; $SD = 2,02$. Badanie prowadzono on-line przy użyciu internetowego serwisu badawczego www.Qlabo.eu. Do wylosowanych osób docierałam za pośrednictwem 54 uczelnianych Biur Karier, które poinformowały studentów o prowadzonym badaniu, jego temacie oraz podawały adres serwisu WWW. Po potwierdzeniu rejestracji i zalogowaniu się w serwisie student zapoznawał się z instytucją oraz zasadami udziału w badaniu. Po wyrażeniu zgody na uczestnictwo mógł wypełniać załączone tam kwestionariusze. W trakcie badania uczestnicy mieli zapewnione wsparcie techniczne i merytoryczne (e-mail oraz telefon). Badanie trwało od 30 do 45 minut.

Badanie 2

Próba ogólnopolska reprezentatywna pod względem wieku, płci, poziomu wykształcenia, wielkości miejsca zamieszkania i dochodu dla dorosłej ludności Polski ($N = 850$). Badanie przeprowadzono metodą bezpośredniego wywiadu ankierskiego z użyciem komputera (CAPI). Czas trwania badania: 40—50 minut. Badanie prowadzono w marcu 2011 roku w ramach grantu NN 106176738 (realizowanego w Instytucie Psychologii PAN).

Wiele zmiennych w obu badaniach mierzono tymi samymi technikami, dlatego kolejne narzędzia pomiarowe będą opisane wspólnie dla obu badań, z zaznaczeniem różnic.

Miary aktywności

W badaniu 1 uczestnicy proszeni byli o wskazanie, jak często (w skali od 1 — „nigdy” — do 5 — „bardzo często”) angażują się w każdą z 3 grup aktywności: (1) polityczną (spotkania z politykami, udział w manifestacjach, w wyborach); (2) organizacyjną (wolontariat w instytucjach charytatywnych, organizacjach religijnych, sportowych, artystycznych); (3) pomocową (indywidualne pomaganie innym ludziom, sąsiadom, dalszej rodzinie, nieznanym).

W badaniu 2 uczestnicy otrzymywali listę 9 rodzajów aktywności obywatelskiej (np.: kontakt z politykiem, urzędnikiem na szczeblu rządowym czy samorządowym; działanie w partii politycznej lub organizacji podejmującej aktywność społeczną lub polityczną; noszenie lub umieszczanie w widocznym miejscu znaczka/nalepki propagującej jakąś kampanię lub akcję; podpisywanie petycji; udział w legalnej manifestacji; przekazywanie datków pieniężnych na rzecz organizacji niepolitycznej lub politycznej; działanie w stowarzyszeniu). Badani proszeni byli o wskazanie, które z wymienionych działań były podejmowane przez nich w ciągu ostatnich 12 miesięcy. Liczba wskazanych aktywności stanowiła wskaźnik aktywności obywatelskiej. Mógł on przyjmować wartość od 0 do 9.

W badaniu 2 pytano także o aktywność na rzecz społeczności lokalnej. Podobnie jak przy pomiarze aktywności obywatelskiej, uczestnicy otrzymywali listę 9 aktywności, które ukierunkowane są na (mają na celu) to, „by w swoim sąsiedztwie mieszkać i żyć wygodniej i bezpieczniej”, np. załatwienie czegoś dla sąsiadów (w przychodni, na pocztę, w sklepie); udział w sprzątanii okolicy; urządzenie terenu zabaw dla dzieci; zakładanie jakiejś wspólnej instalacji (np. łącza internetowego); zwracanie się razem z innymi o coś do administracji). Liczba wskazanych aktywności, jakie uczestnik badania podjął w ostatnich 12 miesiącach, stanowiła wskaźnik aktywności lokalnej. Mógł on przyjmować wartość od 0 do 9. Kolejność zadawanych pytań była rotowana.

Miary stosunku obywateli do systemu ekonomiczno-politycznego w Polsce

Poziom moralnej legitymizacji ekonomiczno-politycznego *status quo* w Polsce mierzono w obu badaniach za pomocą Skali Usprawiedliwiania Systemu (ang. Social Justification Scale, SJS), autorstwa Aarona C. Kaya i Johna T. Josta (2003). Jest to 8-pozycyjna skala typu Likerta, w której każda pozycja oceniana jest od 1 („zdecydowanie nie zgadzam się”) do 6 („zdecydowanie zgadzam się”). Wyższa punktacja w tej skali oznacza silniejszą moralną legitymizację systemu, czyli silniejsze przekonanie, że jest on sprawiedliwy, że w społeczeństwie przestrzegane są reguły *fair play*, że polityka służy ludziom, którzy otrzymują tyle, ile zasługują (swoim wysiłkiem, wkładem pracy, zdolnościami). Przykładowe pozycje: „System polityczny w Polsce działa tak, jak powinien”; „Ogólnie rzecz biorąc, nasze społeczeństwo urządzone jest sprawiedliwie”; „Organizacja naszego społeczeństwa wymaga radykalnej zmiany” (kodowanie odwrócone). Skala wielokrotnie stosowana w badaniach w USA i w Polsce (w moim tłumaczeniu), wystarczająco rzetelna: α Cronbacha = 0,77.

Stosunek do demokracji mierzono jednym pytaniem: „Czy podoba Ci się demokracja w Polsce?” (skala od 1 — „zdecydowanie nie podoba mi się” — do 5 — „zdecydowanie podoba mi się”).

Stosunek do kapitalizmu mierzono analogicznie, jednym pytaniem: „Czy podoba Ci się polski kapitalizm?” (skala od 1 do 5). Im wyższa punktacja, tym bardziej pozytywna ocena demokracji i kapitalizmu w Polsce. Te dwa pytania zadawano tylko w badaniu 1.

Miary kapitału społecznego

Zaufanie do ludzi mierzono Skalą Zgeneralizowanego Zaufania, autorstwa Toshio Yamagishi i Midori Yamagishi (1994). Składa się ona z 7 twierdzeń opisujących postępowanie większości ludzi, np.: „Większość ludzi skłamała, jeżeli dzięki temu będzie mogła coś zyskać”, „Jeśli ktoś prawi ci komplementy, to oznacza to, że czegoś od ciebie chce”. Każda pozycja oceniana jest przez uczestników badania na skalach od 1 („zdecydowanie zgadzam się”) do 5 („zdecydowanie nie zgadzam się”). Wyższa punktacja oznacza większe zaufanie do ludzi. Skala rzetelna: α Cronbacha = 0,86. Skala stosowana w obu badaniach.

Wsparcie społeczne mierzono zmodyfikowaną Skalą Wsparcia Społecznego (Cieślak, 1995). Skala składa się z 6 pozycji, w tym 3 dotyczących wsparcia praktycznego (np.: „W jakim stopniu możesz liczyć, że ktoś zaangażuje się, aby ci pomóc w konkretny sposób”) oraz 3 dotyczących wsparcia emocjonalnego (np.: „W jakim stopniu możesz liczyć, że w trudnych dla ciebie chwilach znajdziesz pocieszenie i zrozumienie znajomych”). Każda pozycja oceniana na skali od 1 („w bardzo małym stopniu”) do 5 („w bardzo dużym stopniu”). Skala okazała się rzetelna: dla 6 pozycji α wynosi 0,89. Wyższa punktacja oznacza większe wsparcie. Zmienna kontrolowana tylko w badaniu 1.

Subiektywny bilans doświadczeń z ludźmi mierzono narzędziem zaproponowanym przez Janusza Grzelaka (2005). Składa się ono z dwóch pytań: „Ile dobrego zrobili Tobie inni ludzie?” oraz „Ile złego zrobili Tobie inni ludzie?”. Odpowiedzi udzielano na 8-stopniowych skalach, od 0 („nic”) do 7 („bardzo dużo”). Zmienna kontrolowana tylko w badaniu 1.

Doświadczenia z osobami znaczącymi, mającymi władzę mierzono w obu badaniach skalą własnego autorstwa. Składa się ona z 6 pozycji, opisujących poczucie zawodu czy rozczarowania wobec różnych ważnych osób: rodziców, nauczycieli, profesorów, kolegów, urzędników państwowych i polityków (np. „Moi profesorowi rozczarowują mnie swoim postępowaniem”). Każda pozycja oceniana jest na skali od 1 („niemal nigdy”) do 5 („niemal zawsze”). Wyższy wynik oznacza więcej negatywnych doświadczeń z osobami znaczącymi. Rzetelność skali jest umiarkowana: α Cronbacha wynosi 0,56 (w badaniu 1) oraz 0,63 (w badaniu 2).

Miary kapitału ludzkiego: akceptacji przekonań o świecie społecznym oraz cech osobowości

Przekonanie, że świat społeczny jest zagrażający, mierzono w obu badaniach skalą autorstwa Johna Duckitta i Kirstin Fisher (2003). Skala składa się z 10 pozycji, np.: „Świat społeczny, w którym żyjemy, jest w gruncie rzeczy niebezpiecznym i nieprzewidywalnym miejscem, gdzie wartości i sposób życia przyzwoitych ludzi są zagrożone i atakowane przez złych ludzi”, „Z każdym dniem rośnie społeczne bezprawie i brutalność, a ryzyko, że zwykły człowiek zostanie obrabowany,

napadnięty, a nawet zamordowany, staje się coraz większe”. Każda pozycja oceniana jest na skali od 1 („zdecydowanie nie zgadzam się”) do 6 („zdecydowanie zgadzam się”). Wyższa punktacja w tej skali świadczy o silniejszym natężeniu przekonania, że świat jest zagrażający. Rzetelność skali jest wysoka: $\alpha = 0,86$.

Darwinizm społeczny, czyli przekonania o bezwzględnej rywalizacji i egoizmie ludzkim wraz z akceptacją cynicznych, dehumanizujących innych ludzi reguł w relacjach społecznych, w obu badaniach mierzono Skalą Darwinizmu Społecznego autorstwa J. Duckitta i K. Fisher (Duckitt, Fisher, 2003; Duckitt, Birum, Wagner, du Plessis, 2002). Skala ta składa się z 15 pozycji, opisujących cynizm i bezwzględność w relacjach z innymi. Każda pozycja oceniana jest na skali od 1 („zdecydowanie nie zgadzam się”) do 6 („zdecydowanie zgadzam się”). Wyższy wynik w tej skali oznacza większą akceptację przekonań o cynicznej naturze człowieka i bezwzględnej rywalizacji, wykorzystującej słabości innych. Przykładowe pozycje: „Jeśli ktoś w danej sytuacji posiada władzę, to powinien ją wykorzystać w taki sposób, aby osiągnąć swoje cele”, „Pieniądze, bogactwo i luksus to jest to, co naprawdę liczy się w życiu”, „W życiu o wiele ważniejsze jest uczciwe postępowanie z ludźmi niż zdobywanie pieniędzy i władzy” (kodowanie odwrócone). Skala jest wystarczająco rzetelna: α Cronbacha = 0,69.

Wewnętrzne/zewnętrzne poczucie kontroli mierzono tylko w badaniu 1, zadając pytanie: „Czy Pana(-i) zdaniem, to, co przydarza się w Pana(-i) życiu, zależy w większości od: 1 — całkowicie od losu do 5 — całkowicie od Pana(-i)?”. Wyższa punktacja oznacza bardziej wewnętrzne poczucie kontroli.

Cechy osobowości mierzono jedynie w badaniu 1. Uwzględniono cechy opisane w modelu „Wielkiej Piątki” (Costa, McCrae, 1992): neurotyczność, ekstrawersja, otwartość na doświadczenie, ugodowość i sumienność. Nasilenie tych cech mierzono inwentarzem osobowości NEO-FFI autorstwa Paula T. Costy, Roberta M. McCrae w polskiej adaptacji (Zawadzki, Strelau, Szczepanik, Śliwińska, 1998). Uwzględniono wyniki 3 skal (każda po 12 pozycji): ekstrawersji, otwartości na doświadczenie i ugodowości. Wszystkie te skale okazały się wystarczająco rzetelne (odpowiednie wartości α Cronbacha: 0,77, 0,67 i 0,78).

Miary postaw rodzicielskich (zmienne mierzone w badaniu 2)

Postawy rodzicielskie matek i ojców w ocenie dorosłych dzieci mierzono skróconą wersją Kwestionariusza Postaw Rodzicielskich — KPR-Roc (Plopa, 2008). Skrócenia dokonano na podstawie wyników pilotażu: wybrano po 5 pozycji z każdej podskal (każdego z wymiarów), które najsilniej korelowały z danym czynnikiem. Przykładowe pozycje poszczególnych wymiarów postaw rodzicielskich i wskaźniki rzetelności całych podskal są następujące:

- skala akceptacji: „Gdy potrzebowałem(-am) pomocy, to poświęcał(-a) mi wiele czasu i uwagi”, „Dawał(-a) do zrozumienia, że mnie kocha”; postawa matek: $\alpha = 0,85$; postawa ojców: $\alpha = 0,89$;
- skala autonomii: „Liczył(-a) się z moim zdaniem”, „Gdy jego (ją) przekonywałem, że nie ma racji, ustępował(-a) mi”; postawa matek: $\alpha = 0,72$; postawa ojców: $\alpha = 0,80$;
- skala nadmiernych wymagań: „Uważał(-a), że nie mam prawa mu (jej) się sprzeciwiać”, „Wymagał(-a) ode mnie, abym zawsze go (jej) słuchał(-a)”; postawa matek: $\alpha = 0,73$; postawa ojców: $\alpha = 0,82$;
- skala nadmiernej ochrony: „Chciał(-a) zawsze wiedzieć, gdzie przebywam i co robię”, „Niepokoił(-a) się o mnie, jak o małe dziecko”; postawa matek: $\alpha = 0,70$; postawa ojców: $\alpha = 0,79$;
- skala niekonsekwencji: „Gdy był(-a) zdenerwowany(-a), trudno było przewidzieć, jak się zachowa”, „Gdy miał(-a) zły dzień, to krzyczał(-a) na mnie bez powodu”; postawa matek: $\alpha = 0,82$; postawa ojców: $\alpha = 0,89$.

W obu badaniach kontrolowano także zmienne społeczno-demograficzne: płeć, wielkość miejscowości, w której respondent kończył szkołę średnią, oraz subiektywną ocenę sytuacji finansowej („Jak oceniasz swoją sytuację finansową?”). W badaniu 2 (prowadzonym na ogólnopolskiej próbie osób dorosłych) pytano również o poziom wykształcenia oraz dochody.

Wyniki

Aktywność obywatelska

W obu badaniach poziom deklarowanej aktywności obywatelskiej okazał się niski (tabela 1). Wśród studentów (badanie 1) najniższy jest poziom aktywności *stricte* politycznych, nieco wyższy — aktywności społecznej, sportowej czy kulturalnej w organizacjach, a najwyższy — indywidualnej aktywności pomocowej. Interkorelacje między wskaźnikami tych trzech aktywności okazały się słabe: α Cronbacha = 0,48. Dlatego w kolejnych analizach osobno traktowano te 3 rodzaje aktywności.

Tabela 1

Wskaźniki aktywności obywatelskiej

Rodzaje aktywności	Badanie 1 (próba studentów) skala 1—5		Badanie 2 (próba ogólnopolska) skala 0—9	
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Polityczna	1,58	0,85	—	—
Obywatelska	—	—	0,99	1,42
W organizacjach	2,37	1,26	—	—
Lokalna	—	—	2,83	2,30
Pomoc indywidualna	3,55	0,83	—	—

W próbie ogólnopolskiej także aktywność obywatelska polityczna jest słabsza niż aktywność pomocowa. Na uwagę zasługuje fakt, że 51% ogólnopolskiej próby osób dorosłych deklaruje, że w ciągu ostatniego roku nie podjęła żadnej aktywności obywatelskiej, pozalokalnej. Oba wskaźniki aktywności obywatelskiej są istotnie skorelowane ($r = 0,36$, $N = 845$; $p < 0,001$): im ktoś jest bardziej aktywny w środowisku lokalnym, tym więcej przejawia aktywności obywatelskich pozalokalnych.

Kolejne analizy ukierunkowane były na szukanie istotnych predyktorów poszczególnych rodzajów aktywności. Przeprowadzono serię hierarchicznych analiz regresji, uwzględniających w kolejnych krokach zmienne społeczno-demograficzne, kapitał społeczny i kapitał ludzki (cechy osobowości — w badaniu 1 i przekonania — w obu badaniach). W kolejnych tabelach podaję wyniki finalnych równań w badaniu 1 (tabela 2) oraz w badaniu 2 (tabela 3).

Tabela 2

Wyniki analiz regresji (współczynniki β) dla zmiennej: aktywność (badanie 1)

Predyktory	Aktywność polityczna ($F = 1,90^*$; $R^2 = 0,15$)	Aktywność organizacyjna ($F = 3,29^{**}$; $R^2 = 0,24$)	Aktywność pomocowa ($F = 5,26^{**}$; $R^2 = 0,33$)
Otwartość	0,26**	0,21**	0,22**
Legitymizacja	0,19*	0,17*	—
Darwinizm społeczny	—	-0,22**	—
Pozytywne doświadczenia	—	—	0,26**
Ugodowość	—	—	0,21**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Tabela 3

Wyniki analiz regresji (współczynniki β) dla zmiennej: aktywność (badanie 2)

Predyktory	Aktywność obywatelska ($F = 29,98^{**}$; $R^2 = 0,17$)	Aktywność lokalna ($F = 2,70^*$; $R^2 = 0,05$)
Wykształcenie	0,19**	0,14**
Płeć	-0,09*	—
Wiek	0,11**	—
Materializm	-0,19**	-0,08*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,001$.

Okazało się, że spośród zmiennych związanych ze stosunkiem do systemu politycznego, tylko poziom moralnej legitymizacji okazał się istotnym predyktorem aktywności politycznej i organizacyjnej, i to tylko w próbie studentów (w badaniu 1). Silnym pozytywnym predyktorem 3 mierzonych form aktywności obywatelskiej wśród studentów okazała się otwartość na doświadczenia. Natomiast darwinistyczne przekonania o naturze relacji społecznych (cynizm i dehumanizacja relacji) obniża aktywność. W próbie dorosłych Polaków stosunek do ekonomiczno-politycznego *status quo* w naszym kraju nie wyjaśnia poziomu aktywności obywatelskiej. Co więcej, wszystkie uwzględnione w badaniu zmienne wyjaśniają niewielki procent wariancji aktywności obywatelskiej (zwłaszcza lokalnej) dorosłych Polaków. Wygląda na to, że jest ona uwarunkowana czynnikami społeczno-demograficznymi (wiek, płeć, wykształcenie) albo czynnikami osobowościowymi (które w tym badaniu nie były mierzone), albo specyficzną konstelacją czynników sytuacyjnych.

Moralna legitymizacja systemu

W kolejnych analizach regresji poszukiwano istotnych predyktorów poziomu moralnej legitymizacji systemu, mierzonego Skala Usprawiedliwiania Systemu. W tabeli 4 przedstawiono wyniki analiz regresji, w których uwzględniono wszystkie wcześniej opisane zmienne z 3 kategorii: społeczno-demograficzne, kapitału społecznego i kapitału ludzkiego (przekonań o świecie społecznym i osobowości).

Tabela 4

**Wyniki analiz regresji (współczynniki β) dla zmiennej:
moralna legitymizacja systemu (badania 1 i 2)**

Predyktory	Badanie 1 ($N = 197$, $F(df: 13/197) = 6,15^{**}$, $R^2 = 0,32$)	Badanie 2 ($N = 845$, $F(df: 8/837) = 44,28^{**}$, $R^2 = 0,33$)
Zagrażający świat	-0,41***	-0,37***
Darwinizm społeczny	0,15*	0,08**
Zawiedzione zaufanie	-0,23**	—
Ugodowość	0,20	—
Życie — gra o sumie zerowej	—	-0,31***
Materializm	—	0,14***
Wiek	—	0,13***

* $p < 0,05$; ** $p < 0,001$; *** $p < 0,0001$.

W obu badaniach uwzględnione zmienne pozwalają wyjaśnić podobny procent wariancji poziomu legitymizacji systemu (32% — w badaniu studentów, 33% — w badaniu dorosłych Polaków). Najsilniejszym negatywnym predyktorem poziomu legitymizacji systemu okazało się przekonanie o tym, że świat społeczny jest pełen zagrożeń i niepewności. Im silniejsze to przekonanie, tym słabsza moralna legitymizacja ekonomicznego i politycznego *status quo* w Polsce. Kolejnymi zmiennymi obniżającymi poziom legitymizacji są zawiedzione zaufanie (w badaniu 1) oraz przekonanie, że życie społeczne jest grą o sumie zerowej (w badaniu 2). Natomiast darwinizm społeczny (przekonania o bezwzględnej rywalizacji i akceptacja cynicznych reguł gry) oraz materializm (czyli przekonania dehumanizujące relacje społeczne i nastawienie na sukces materialny) okazały się sprzyjać wyższej legitymizacji aktualnego porządku. Im silniejszy materializm i darwinizm, tym wyższa moralna legitymizacja tego porządku. Warto w tym miejscu przypomnieć, że darwinizm społeczny znacząco obniża aktywność obywatelską. Mamy więc do czynienia

z pewną sprzecznością między psychologicznym źródłem legitymizacji systemu a psychologicznym podłożem aktywności obywatelskiej.

Socjalizacja jako źródło przekonań o świecie społecznym

Z obu badań wynika, że aktywność obywatelska i legitymizacja systemu mają wyraźne związki z pewnymi przekonaniami o świecie. Kolejnym krokiem jest więc szukanie źródeł tych przekonań w charakterystykach postaw rodzicielskich oraz klimacie rodziny, w jakim dorastamy. Empiryczną bazę tych analiz stanowią wyniki badania 2, prowadzonego na ogólnopolskiej próbie osób dorosłych.

Przedstawione wcześniej teorie dotyczące socjalizacji rodzinnej pozwalają na sformułowanie następujących hipotez dotyczących związku postaw rodzicielskich i ogólnego klimatu rodziny, w jakiej dorastamy, z akceptacją określonych przekonań o świecie społecznym. Przypuszczamy, że:

1. Rodzicielskie postawy akceptacji i autonomii — ponieważ łączą się z zaspokojeniem potrzeby podmiotowości, niezależności i efektywności dziecka — sprzyjają większemu zaufaniu do ludzi, natomiast obniżają akceptację negatywnych, antagonistycznych schematów świata społecznego (przekonania, że życie społeczne jest grą o sumie zerowej, darwinizmu społecznego i schematu zagrożenia ze strony innych).
2. Rodzicielskie postawy nadmiernych wymagań, niekonsekwencji i nadmiernej ochrony powinny obniżać poziom zaufania do ludzi, natomiast powinny sprzyjać wyższej akceptacji negatywnych antagonistycznych schematów świata społecznego.
3. Wyższy poziom wykształcenia dorosłych dzieci sprzyja percepcji postaw rodziców jako bardziej autonomicznych oraz niższej akceptacji schematów o antagonistycznej naturze świata społecznego.

Nim dokonam statystycznej weryfikacji tych hipotez, przedstawię statystyki deskryptywne, charakteryzujące rozkłady poszczególnych postaw w całej próbie (tabela 5).

Okazuje się, że w opinii dorosłych Polaków ich rodzice byli bardziej akceptujący i zapewniający dzieciom autonomię i nadmierną ochronę niż nadmiernie wymagający i niekonsekwentni. Postawy matek wydają się bardziej akceptujące i pozwalające zarówno na większą autonomię, jak i nadmiernie chroniące dziecko niż postawy ojców. Większe zróżnicowanie ocen (wskaźnikowane wielkością odchylenia standardowego) zaobserwowano w ocenie postaw ojców niż analogicznych postaw matek.

Tabela 5

**Statystyki opisowe zmiennych: postawy rodzicielskie matek i ojców
(rozpiętość wszystkich skal: od 1 do 5; $N = 840$)**

Rodzaj postawy rodzica	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Mo</i>	Skośność rozkładu
Postawy matek				
Akceptacja	4,28	0,73	4,00	0,07
Autonomia	4,00	0,65	3,90	0,08
Nadmierna ochrona	4,05	0,79	4,15	0,09
Nadmierne wymagania	3,20	0,87	3,50	0,06
Niekonsekwencja	2,34	0,96	3,00	-0,09
Postawy ojców				
Akceptacja	3,85	0,94	3,60	0,09
Autonomia	3,80	0,81	3,90	0,07
Nadmierna ochrona	3,63	1,00	3,80	0,10
Nadmierne wymagania	3,19	1,02	3,00	0,09
Niekonsekwencja	2,44	1,12	2,67	0,08

Poszczególne rodzaje postaw rodzicielskich są w różnym stopniu powiązane (por. dane w tabeli 6).

Tabela 6

**Związki między różnymi postawami rodzicielskimi matek i ojców —
wartości współczynników korelacji *r* Pearsona ($N = 840$)**

Rodzaj postawy rodzica	Akceptacja	Autonomia	Nadmierna ochrona	Nadmierne wymagania	Niekonsekwencja
Postawy matek					
Akceptacja	1,00	0,69**	0,35**	-0,13**	-0,25**
Autonomia	0,69**	1,00	0,16**	-0,30**	-0,33**
Nadmierna ochrona	0,35**	0,16**	1,00	0,31**	0,15**
Nadmierne wymagania	-0,13**	-0,30**	0,31**	1,00	0,62**
Niekonsekwencja	-0,25**	-0,33**	0,15**	0,62**	1,00
Postawy ojców					
Akceptacja	1,00	0,77**	0,39**	-0,23**	-0,34**
Autonomia	0,77**	1,00	0,24**	-0,33**	-0,37**
Nadmierna ochrona	0,39**	0,24**	1,00	0,35**	0,15**
Nadmierne wymagania	-0,23**	-0,33**	0,35**	1,00	0,69**
Niekonsekwencja	-0,34**	-0,37**	0,15**	0,69**	1,00

** $p < 0,001$.

Postawy akceptacji matek i ojców silnie pozytywnie korelują z postawą autonomii, nieco słabiej — z nadmierną ochroną. Natomiast negatywne korelacje związane są z postawami niekonsekwencji i nadmiernych wymagań. Postawy ojców są silniej wzajemnie skorelowane niż postawy matek. Kolejne analizy pokazują związki między poszczególnymi postawami matek i ojców a ogólnym klimatem rodziny (ocenianym retrospektywnie przez dorosłe dzieci). Analiza czynnikowa wykryła 3 główne składowe klimatu rodziny: bezpieczeństwo i troska, otwartość na innych oraz nieufność. Na podstawie wyników tej analizy zbudowano 3 odpowiednie wskaźniki spostrzeganego klimatu rodziny, następnie policzono współczynniki korelacji między każdym z nich a poszczególnymi postawami rodzicielskimi matek i ojców. Wielkości tych współczynników (r Pearsona) przedstawiono w tabeli 7.

Tabela 7

Związki między postawami rodzicielskimi a klimatem rodziny — wartości współczynników korelacji r Pearsona ($N = 840$)

Rodzaj postawy rodzica	Spostrzegany klimat rodziny		
	bezpieczeństwo i troska	otwartość na innych	nieufność
Postawy matki			
Akceptacja	0,50**	0,43**	0,15*
Autonomia	0,42**	0,37**	0,07*
Nadmierna ochrona	0,17**	0,19**	0,21**
Nadmierne wymagania	-0,20**	-0,08*	0,30**
Niekonsekwencja	-0,33**	-0,18**	0,20**
Postawy ojca			
Akceptacja	0,37**	0,33**	0,15*
Autonomia	0,33**	0,28**	0,13*
Nadmierna ochrona	0,11**	0,17**	0,24**
Nadmierne wymagania	-0,26**	-0,12*	0,18**
Niekonsekwencja	-0,35**	-0,19**	0,13*

* $p < 0,001$; ** $p < 0,0001$.

Okazuje się, że postawy akceptacji i autonomii matek oraz ojców są dość silnie pozytywnie związane z klimatem bezpieczeństwa i otwartości na ludzi. Postawa nadmiernej ochrony także sprzyja (choć słabiej) tym pozytywnym klimatom rodziny. Natomiast nadmierne wymagania oraz niekonsekwencja negatywnie korelują z klimatami bezpieczeństwa i otwartości, a pozytywnie — z klimatem nieufności. Jednak klimat silniejszej nieufności jest również związany z innymi postawami rodzicielskimi.

Ostatnia seria analiz statystycznych to krokowe analizy regresji, ukierunkowane na testowanie hipotez o roli postaw rodziców i klimatu w rodzinie w kształtowaniu przekonań o świecie społecznym. W kolejnych 5 analizach (dla poszczególnych rodzajów przekonań jako zmiennych wyjaśnianych) zastosowano tę samą kolejność wprowadzania zmiennych wyjaśniających. W pierwszym kroku wprowadzano zmienne społeczno-demograficzne: wykształcenie, wiek, dochód *per capita* w rodzinie, płeć; w drugim — zmienne klimatu; w trzecim kroku — postawy rodzicielskie matek i ojców. W tabelach 8—12 podają dane liczbowe tylko dla zmiennych, które okazały się istotnymi predyktorami w ostatnim kroku analiz (przy uwzględnieniu wszystkich zmiennych).

Przy kontroli innych zmiennych najsilniejszym predyktorem poziomu zaufania do ludzi wśród dorosłych Polaków okazał się klimat nieufności w rodzinie generatywnej: zaufanie jest tym mniejsze, im bardziej wyraźny jest klimat nieufności w rodzinie, czyli podkreślanie przez rodziców złych cech innych ludzi oraz uczenie dużej ostrożności w kontaktach z obcymi. Sprzyjają nieufności także postawy ojców: nadmierna ochrona i niekonsekwencja w ich postępowaniu z dzieckiem, oraz starszy wiek respondenta. Wyższy poziom wykształcenia i wyższy dochód sprzyjają natomiast większemu zaufaniu do ludzi.

Zgeneralizowane zaufanie okazało się dobrze wyjaśniane zmiennymi socjalizacyjnymi: uwzględnione w naszych analizach zmienne wyjaśniają 40% wariancji zaufania (tabela 8).

Tabela 8

**Wyniki analizy regresji dla zmiennej: zaufanie do ludzi
(model wyjaśnia 40% wariancji)**

Predyktory	β	t	$p <$
Klimat nieufności w rodzinie	-0,34	-7,30	0,0001
Wykształcenie	0,26	4,99	0,0001
Wiek	-0,15	-3,19	0,0020
Dochód w rodzinie	0,11	2,34	0,0200
Nadmierna ochrona ze strony ojca	-0,10	-2,29	0,0220
Niekonsekwencja ojca	-0,09	-2,04	0,0420

Uwzględnione w analizie zmienne wyjaśniają 20% zmienności akceptacji zespołu przekonań o tym, że świat jest pełen społecznych zagrożeń ze strony innych ludzi. Przy kontroli innych zmiennych najsilniejszymi predyktorami poziomu akceptacji tych przekonań są: nieufny klimat w rodzinie (sprzyja silniejszej akceptacji tych przekonań) oraz wykształcenie (im wyższy jego poziom, tym słabsza ich akceptacja). Ponadto istotnymi

predyktorami przekonania o zagrożeniach społecznych są: nadmierna ochrona ze strony ojca (sprzyja akceptacji tego przekonania) oraz dochód w rodzinie (im wyższy, tym słabsza akceptacja) (tabela 9).

Tabela 9

Wyniki analizy regresji dla zmiennej: świat jako zagrożenie

Predyktory	β	t	$p <$
Klimat nieufności w rodzinie	0,22	4,07	0,0001
Wykształcenie	-0,20	-3,53	0,0001
Nadmierne wymagania ojca	0,14	2,58	0,0100
Dochód w rodzinie	-0,14	-2,55	0,0110

Kolejnym zespołem negatywistycznych przekonań o świecie, którego przyczyn akceptacji lub odrzucenia szukałam, jest darwinizm społeczny, czyli przekonania o bezwzględnej rywalizacji, cynicznie dehumanizujące relacje między ludźmi. Uwzględnione w badaniu zmienne pozwoliły wyjaśnić 27% zmienności poziomu akceptacji tej grupy przekonań. Przy kontroli pozostałych zmiennych niskiej akceptacji tych przekonań sprzyja rodzinny klimat bezpieczeństwa i troski o dziecko, wyższy poziom wykształcenia oraz mieszkanie w większym mieście. Natomiast wyższej akceptacji społecznego darwinizmu sprzyjają niekonsekwentne postawy rodzicielskie matek i ojców oraz — w mniejszym stopniu — akceptacja dziecka przez matki (tabela 10).

Tabela 10

**Wyniki analizy regresji dla zmiennej: darwinizm społeczny
(model wyjaśnia 27% wariancji)**

Predyktory	β	t	$p <$
Miejsce zamieszkania	-0,18	-3,47	0,001
Klimat bezpieczeństwa i troski	-0,19	-3,13	0,002
Niekonsekwencja matki	0,18	3,06	0,002
Niekonsekwencja ojca	0,17	2,99	0,003
Wykształcenie	-0,15	-2,78	0,006
Akceptacja ze strony matki	0,14	2,37	0,018

Akceptacja przekonań o antagonistycznej naturze relacji społecznych, czyli przekonań, zgodnie z którymi nie ma żadnego dobra wspólnego, zawsze czyjaś wygrana jest przegraną czy stratą kogoś innego, okazały się najlepiej wyjaśniane nadmiernymi wymaganiami ojców i klimatem nieufności w rodzinie oraz dochodem i wykształceniem. Przy kontroli pozo-

stałych zmiennych akceptacji tych przekonań sprzyjają nadmierne wymagania ojca i nieufność w rodzinie, natomiast obniża akceptację tych przekonań wyższy poziom wykształcenia i większy dochód. W sumie uwzględnione w analizach zmienne wyjaśniają 22% zmienności przekonań o tym, że życie społeczne jest grą o sumie zerowej (tabela 11).

Tabela 11

**Wyniki analizy regresji dla zmiennej:
życie społeczne jako gra o sumie zerowej
(model wyjaśnia 22% wariancji)**

Predyktory	β	t	$p <$
Dochód w rodzinie	-0,18	-3,24	0,001
Nadmierne wymagania ojca	0,18	3,39	0,001
Klimat nieufności wobec obcych	0,16	3,00	0,003
Wykształcenie	-0,17	-2,79	0,006
Wiek	0,09	1,78	0,070

Ostatnim zespołem przekonań, których uwarunkowań szukałam w niniejszym badaniu, jest materializm, rozumiany jako orientacja na gromadzenie dóbr materialnych, przy lekceważeniu celów społecznych oraz potrzeb i celów innych ludzi. Przeprowadzone analizy regresji dowodzą, iż najsilniejszym predyktorem materializmu jest wykształcenie: im jest ono wyższe, tym słabsza akceptacja materializmu. Natomiast klimat nieufności w rodzinie, niekonsekwentne postawy rodzicielskie ojców oraz nadmierne wymagania matek sprzyjają silniejszej akceptacji materializmu. Uwzględnione w analizach zmienne wyjaśniają 27% zmienności tego zespołu przekonań (tabela 12).

Tabela 12

**Wyniki analizy regresji dla zmiennej: materializm
(model wyjaśnia 27% wariancji)**

Predyktory	β	t	$p <$
Wykształcenie	-0,26	-7,41	0,0001
Klimat nieufności w rodzinie	0,19	5,20	0,0001
Niekonsekwencja ojca	0,13	2,48	0,0100
Nadmierne wymagania matki	0,10	1,88	0,0400

Podsumowanie i dyskusja wyników

Zarówno badanie prowadzone na reprezentatywnej próbie dorosłych Polaków, jak i badanie studentów pokazały niską aktywność obywatelską w naszym społeczeństwie. Zwłaszcza w sferze politycznej Polacy są bierni: 51% dorosłych deklaruje, że w ciągu roku nie podjęli żadnej takiej aktywności. Częściej natomiast działają na rzecz lokalnego środowiska, w którym mieszkają. W obu badaniach okazało się, że istotnymi predyktorami poziomu obywatelskiego zaangażowania są przekonania o świecie społecznym: materializm, darwinizm społeczny oraz moralna legitymizacja ekonomiczno-politycznego *status quo* w Polsce i otwartość na doświadczenia (dwa ostatnie istotnie różnicują poziom aktywności tylko w próbie studentów). Wyższa akceptacja materializmu i darwinizmu społecznego — czyli przekonań dehumanizujących relacje społeczne — obniża aktywność obywatelską, wyższy poziom moralnej legitymizacji i większa otwartość na doświadczenia sprzyjają natomiast aktywności studentów. W próbie ogólnopolskiej bardziej aktywni są także lepiej wykształceni niż gorzej wykształceni. Wygląda na to, że aktywność obywatelska Polaków ma podłoże raczej w indywidualnych różnicach przekonań i osobowości niż w stosunku do demokracji i kapitalizmu.

Stwierdziłam, że legitymizacja *status quo* jest również istotnie związana z akceptacją określonych przekonań o świecie: silnie obniża ją przekonanie, iż świat obfituje w społeczne zagrożenia, a relacje społeczne są antagonistyczną grą o sumie zerowej, w której nie ma dobra wspólnego, oraz poczucie zawiedzionego zaufania ze strony osób znaczących, mających władzę. Natomiast materializm i darwinizm społeczny sprzyjają legitymizacji ekonomiczno-politycznego *status quo* w Polsce. To ważny wynik, który — po pierwsze — można interpretować jako wskaźnik skrajnie indywidualistycznej wizji polskiej wersji kapitalizmu: porządek ekonomiczno-społeczny w Polsce jest uważany za bardziej sprawiedliwy, a polityka bardziej akceptowana przez osoby akceptujące darwinistyczne reguły gry społecznej. Po drugie, wynik ten wyjaśnia, dlaczego mimo legitymizacji systemu Polacy rzadko angażują się w działania obywatelskie: jeżeli bowiem nasz system stanowi realizację indywidualistycznych reguł gry, wówczas zachowania prospołeczne są mało sensowne, nie mają społecznej wartości. Wpadliśmy w pułapkę indywidualizacji wartości i form społecznego życia. Z jednej strony wierzymy, że indywidualistyczne wartości sprzyjają rozwojowi (por. Grondona, 2003; Inglehart, 2003; Reykowski, 1996), ale z drugiej — coraz wyraźniej dostrzegamy, że niszczą motywację do kooperacji i solidarności z jakąś szerszą wspólnotą. Parafrazując tytuł ostatniej książki Tony'ego Judta (2011), „źle

ma się społeczeństwo”, gdy zasobność portfela określa wartość człowieka, a bezwzględne reguły rynku zastępują zasady sprawiedliwości.

Ludzie kształtują swoje przekonania o świecie społecznym już od wczesnego dzieciństwa. Nasze badania pokazują, że ogólny klimat rodzi-ny generatywnej, w jakiej dojrzewamy, oraz rodzaj postaw rodzicielskich matek i ojców istotnie różnicują poziom akceptacji tych przekonań, które współdecydują o moralnych ocenach porządku ekonomiczno-politycznego i skłaniają do aktywności bądź bierności obywatelskiej.

Uwzględnione przez nas zmienne związane z socjalizacją rodzinną wyjaśniają od 20% do 40% zmienności różnych przekonań na temat świata społecznego. Zwłaszcza zaufanie do ludzi ma silne uwarunkowania socjalizacyjne (40% wariancji zaufania wyjaśniają te właśnie zmienne). Klimat nieufności w rodzinie, czyli podkreślanie złych cech innych ludzi, częste ostrzeganie przed ludzką chciwością, zazdrością, złośliwością i pokazywanie niebezpieczeństw wynikających z wchodzenia w bliskie relacje, a także nadmierna ochrona i niekonsekwencja ojców skutkują zgeneralizowaną nieufnością wobec ludzi i materializmem, czyli obojętnością na sprawy społeczne i egoistyczną orientacją na pomnażanie dóbr. Klimat nieufności jest również jednym z najsilniejszych predyktorów poziomu akceptacji innych negatywnych przekonań o świecie społecznym: o zagrożeniu ze strony innych ludzi i o tym, że świat jest grą o sumie zerowej. Przypominam, że obie te zmienne najsilniej wyjaśniają poziom aktywności obywatelskiej.

Okazało się, że postawy rodzicielskie ojców mają większe znaczenie dla kształtowania przekonań o świecie ich dorosłych dzieci niż postawy matek. Dzieje się tak prawdopodobnie dlatego, że to ojcowie — częściej niż matki — dostarczają dorastającym dzieciom informacji o zewnętrznym świecie, o relacjach w miejscu pracy, w kraju i na świecie. Badania pokazują, że mężczyźni mają bardziej rozbudowaną sieć relacji społecznych niż kobiety, które po założeniu rodziny znacząco zmniejszają liczbę swoich kontaktów (często ograniczając je do spotkań z rodziną) (Gro-wiec, 2011). Skoro tak, to właśnie ojcowie mogą dostarczać swoim dzieciom wzorców postaw czy przekonań, które są szeroko podzielane społecznie. Ponadto, moje badania pokazały większą wewnętrzną spójność rodzicielskich postaw ojców niż analogicznych postaw matek. To także może sprzyjać większej skuteczności oddziaływań postaw ojców w porównaniu z postawami matek.

Przekonania o świecie są znacząco modyfikowane przez poziom wykształcenia. Osoby lepiej wykształcone są bardziej ufne niż osoby gorzej wykształcone, natomiast słabiej akceptują negatywistyczne przekonania o świecie społecznym, które osłabiają aktywność obywatelską. Można więc oczekiwać, że wyższy poziom wykształcenia całego społeczeństwa

będzie sprzyjał odrzuceniu negatywnej wizji świata. Edukacja służy poznawaniu świata, wzbudzaniu ciekawości, a redukowaniu lęku. Może zatem kompensować te oddziaływania rodzicielskie, które nastawione są na ochronę dziecka przed „złym światem”.

Bibliografia

- Adorno T., Frenkel-Brunswick E., Levinson D., Sanford N., 1950: *The authoritarian personality*. New York.
- Anderson S., Sabatelli R., 1990: *Differentiating, differentiation and individuation: Conceptual and operational challenges*. "American Journal of Family Therapy", vol. 18.
- Anderson S., Sabatelli R., 1999: *Family interaction*. New York.
- Ash T., 1989: *The Polish revolution. Solidarity 1980—1981*. London.
- Bar-Tal D., 2000: *Shared beliefs in a society*. Thousand Oaks.
- Bartholomew K., Horowitz L., 1991: *Attachment styles among young adults: A test of a four-category model*. "Journal of Personality and Social Psychology", vol. 61.
- Boski P., 1995: *Humanizm, indywidualizm-kolektywizm a rozumienie i preferencje ładu demokratycznego*. W: *Potoczne rozumienie demokracji*. Red. J. Reykowski. Warszawa.
- Boski P., 2009: *Komunizm jako źródło cynizmu i braku zaufania społecznego — czynników sprawczych niskiego dobrostanu*. W: *Miedzy przeszłością a przyszłością. Szkice z psychologii politycznej*. Red. U. Jakubowska, K. Skarżyńska. Warszawa.
- Bowlby J., 1982: *Attachment and loss*. Vol. 1. New York.
- Bowlby J., 1988: *A secure base: parent — child attachment and healthy human development*. New York.
- Catlin G., Epstein S., 1992: *Unforgettable experiences: The relation of life events to basic beliefs about self and world*. "Social Cognition", vol. 2.
- Cieślak R., 1995: *Problemy pomiaru wsparcia społecznego*. *Skala Wsparcia Społecznego*. „Ergonomia”, vol. 18.
- Collins N., Read S., 1990: *Adult attachment, working models, and relationships quality in dating couples*. "Journal of Personal and Social Psychology", vol. 58.
- Costa P., Jr., McCrae R., 1992: *Four ways five factors are basic*. "Personality and Individual Differences", vol. 13.
- Deci E., Ryan R., 2000: *The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and self-determination of behavior*. "Psychological Inquiry", vol. 4.
- Duckitt J., Birum I., Wagner C., Plessis I. du, 2002: *The psychological bases of ideology and prejudice: Testing a dual process model*. "Journal of Personality and Social Psychology", vol. 83.
- Duckitt J., Fisher K., 2003: *The impact of social threat on world view and ideological attitudes*. "Political Psychology", vol. 2.
- Eisenberg N., 1992: *The caring child*. Cambridge.
- Frączek A., 1993: *Socjalizacja a intrapsychiczna regulacja agresji interpersonalnej*. W: *Socjalizacja a agresja*. Red. A. Frączek, H. Zumkley. Warszawa.

- Frączek A., 1997: *Agresja i przemoc wśród dzieci i młodzieży*. „Remedium”, nr 11.
- Fukuyama F., 1997: *Zaufanie: kapitał społeczny i droga do dobrobytu*. Warszawa.
- Fukuyama F., 2003: *Kapitał społeczny*. W: *Kultura ma znaczenie* Red. L. Harrison, S. Huntington. Poznań.
- Grondona M., 2003: *Kulturowa typologia rozwoju gospodarczego*. W: *Kultura ma znaczenie* Red. L. Harrison, S. Huntington. Poznań.
- Growiec K., 2011: *Kapitał społeczny a zadowolenie z życia i tendencje autorytarne*. Warszawa.
- Grzelak J., 2005: *Czy stajemy się lepsi? O nieoczekiwanym uspołecznieniu Polaków*. W: *Jak Polacy przegrywają, jak Polacy wygrywają?* Red. M. Drogosz. Gdańsk.
- Grzelak J., 2007: *Wpływ orientacji społecznych i orientacji kontroli na percepcję świata społecznego*. W: *Konflikty międzygrupowe*. Red. K. Skarżyńska, U. Jakubowska, J. Wasilewski. Warszawa.
- Hazan C., Shaver Ph., 1994: *Attachment as an organizational framework for research on close relationships*. „Psychological Inquiry”, vol. 5.
- Henne K., Jasińska-Kania A., Skarżyńska K., 2011: *Zadowolenie z życia a zaufanie do ludzi w Polsce i w różnych regionach Europy*. W: *Zmiany wartości w Europie*. Red. A. Jasińska-Kania. Warszawa.
- Hutton W., 2010: *Them and Us. Changing Britain — Why we need a fair society*. London.
- Hybiak D., 1999: *Samoocena i wiara w człowieka a zadowolenie z życia*. Uniwersytet Gdański. Wydział Nauk Społecznych. Instytut Psychologii. Praca magisterska. Maszynopis.
- Inglehart R., 2003: *Kultura a demokracja*. W: *Kultura ma znaczenie*. Red. L. Harrison, S. Huntington. Poznań.
- Jasińska-Kania A., Skarżyńska K., 2009: *Zaufanie do ludzi i instytucji w Polsce: uwarunkowania psychologiczne i społeczno-polityczne*. W: *Wartości, polityka, społeczeństwo*. Red. M. Zahorska, E. Nasalska. Warszawa.
- Judt T., 2011: *Żle ma się kraj. Rozprawa o naszych współczesnych bolączkach*. Wołowiec.
- Kay A., Jost J., 2003: *Complementary justice: Effects of “poor but happy” and “poor but honest” stereotype exemplars on system justification and implicit activation of the justice motive*. „Journal of Personality and Social Psychology”, vol. 5.
- Kennedy K.J., 2006: *Towards a conceptual framework of understanding active and passive citizenship*. In: *Active citizenship in INCA countries: Definitions, policies, practices, and outcomes*. Eds. J. Nelson, P. Kerr. London.
- Kuroń J., 1989: *Wiara i wina. Do i od komunizmu*. Londyn.
- Leung K., Bond M.H., 2004: *A model of social beliefs in multicultural perspective*. In: *Advances in experimental social psychology*. Vol. 36. Ed. M. Zanna. San Diego.
- Leung K., Bond M.H., 2008: *Psychological aspects of social axioms*. New York.
- Marcia J., 1980: *Identity in adolescence*. In: *Handbook of adolescence psychology*. Ed. J. Adelson. New York: Wiley.
- Mazur M., 2002: *Orientacje społeczne*. W: *Jednostka i społeczeństwo*. Red. M. Lewicka. Gdańsk.
- Norman J., 2010: *The big society. The anatomy of the new politics*. Buckingham.
- Ost D., 1990: *Solidarity and the politics of anti-politics: Opposition and reform in Poland since 1968*. Philadelphia.
- Ost D., 1991: *The crisis of liberalism in Poland*. „Telos”, vol. 89.
- Perez-Diaz V., 1992: *Civic society and the state: Rise and fall of the state as the bearer of a moral project*. «La Revue Tocqueville», n° 2.

- Pinker S., 2005: *Tabula rasa. Spory o naturę ludzką*. Gdańsk.
- Plopa M., 2005: *Więzi w małżeństwie i rodzinie. Metody badań*. Kraków.
- Plopa M., 2008: *Kwestionariusz Retrospektywnej Oceny Postaw Rodziców (KPR-Roc)*. Podręcznik. Warszawa.
- Putnam R., 1995: *Demokracja w działaniu*. Kraków.
- Putnam R., 2008: *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*. Warszawa.
- Radkiewicz P., Skarżyńska K., 2006: *Dobro bliskich czy ogółu?* „Studia Psychologiczne”, vol. 44.
- Radkiewicz P., Skarżyńska K., 2011: *Style przywiązania, postawy rodzicielskie a schematy świata społecznego*. [Raport z badań]. Warszawa.
- Rahn W., Transue J., 1998: *Social trust and value change: The decline of social capital in American youth, 1976—1999*. „Political Psychology”, vol. 3.
- Reykowski J., 1996: *Poziom politycznego myślenia a rozwiązywanie społecznych zadań koordynacyjnych*. „Czasopismo Psychologiczne”, T. 2, nr 1.
- Różycka J., Wojciszke B., 2009: *Dlaczego ludzie myślą, że życie jest grą o sumie zero-owej? Uwarunkowania i konsekwencje społeczno-ekonomiczne w Polsce i na świecie*. W: *Przekonania w życiu jednostek, grup o społeczności*. Red. A. Cisłak, K. Henne, K. Skarżyńska. Warszawa.
- Skarżyńska K., 1981: *Spostrzeganie ludzi*. Warszawa.
- Skarżyńska K., 2004: *Poszukiwać przyjaciół, czy zdobywać majątek?* „Roczniki Psychologiczne”, nr 1.
- Skarżyńska K., 2005: *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*. Warszawa.
- Skarżyńska K., 2008: *Lęk a życie społeczne*. W: *Czego się boimy?* Red. W. Pawluczuk, S. Zagórski. Łomża.
- Skarżyńska K., 2009: *Doświadczenia a przekonania o świecie społecznym*. „Studia Psychologiczne”, nr 47.
- Skarżyńska K., 2011: *Zawiedzione zaufanie i deficyt pozytywnych doświadczeń a negatywna wizja świata*. W: *W kręgu psychologii społecznej*. Red. J. Czarnota-Bojarska, I. Zinserling. Warszawa.
- Skarżyńska K., Henne K., 2011: *Lewicowość — prawicowość autoidentyfikacji politycznych a przekonania i kapitał społeczny elektoratów PO, PIS, PSL i LiD*. „Studia Socjologiczne”, nr 2.
- Skarżyńska K., Henne K., 2011: *Studenci jako obywatele. Psychospołeczne predyktory stosunku do demokracji i kapitalizmu. Raport z badań*. Warszawa.
- Skarżyńska K., Kulesza W., 2005: *Co daje ludziom wykształcenie? Studia psychologiczne a kapitał społeczny studentów*. „Zamojskie Studia i Materiały”, nr 1.
- Skarżyńska K., Radkiewicz P., 2007: *Zakres zaufania do ludzi a przekonania o świecie i doświadczenia społeczne*. „Kolokwia Psychologiczne”, nr 16.
- Skarżyńska K., Radkiewicz P., 2009: *Style przywiązania do ludzi u osób dorosłych. Psychologiczny realizm konstruktu w świetle jego związków z wybranymi właściwościami osobowości i psychospołecznej mentalności jednostki*. W: *Spółczesność w czasach zmiany. Badania Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego 1991—2009*. Red. P. Radkiewicz, K. Skarżyńska. Warszawa.
- Skarżyńska K., Radkiewicz P., 2011: *Co wzmacnia/osłabia społeczny darwinizm?* „Psychologia Społeczna”, nr 1.
- Szacki J., 1994: *Liberalizm po komunizmie*. Kraków.
- Sztompka P., 2000: *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*. Warszawa.
- Sztompka P., 2007: *Zaufanie*. Kraków.

- Vollhardt J., 2009: *Altruism born of suffering and prosocial behavior following adverse life events: A review and conceptualization*. "Social and Justice Research", vol. 22.
- Wnuk-Lipiński E., 2005: *Socjologia życia publicznego*. Warszawa.
- Wojciszke B., Baryła W., Różycka J., 2009: *Wiara w życie jako grę o sumie zerowej. W: Między przeszłością a przyszłością. Szkice z psychologii politycznej*. Red. U. Jakubowska, K. Skarżyńska. Warszawa.
- Yamagishi L., Yamagishi M., 1994: *Trust and commitment in the United States and Japan*. "Motivation and Emotion", vol. 18.
- Zawadzki B., Strelau J., Szczepanik P., Śliwińska M., 1998: *Inwentarz Osobowości Neo-FFI Costy i McCrae*. Warszawa.